

Φιλοσοφικὲς παρατηρήσεις γιὰ τὴν πράξη.

Ἐάν, κατὰ τὸν Σπινόζα, ὁ Θεὸς δρᾷ μόνον δυνάμει τῆς ὑπαρξῆς του καὶ ἡ δράση του δὲν ἔχει οὔτε τέλος οὔτε αἰτίαν—ἴσως γιὰ αἰτία καὶ τελικὸς σκοπὸς συμπίπτουν στὴ θεία δράση—ἀντιθέτως ἡ δράση τῶν πεπερασμένων ὄντων ὀφείλεται στὴν ἀτέλειά των, στὸ ὅτι ἡ ὄρεξη καὶ τὸ ὀρεγόμενο, ἡ ἡδονὴ καὶ ἡ ἐπιδίωξή της, ὁ πόνος καὶ ἡ ἄρση του, ὁ σκοπὸς καὶ ἡ παρόρμηση δὲν συμπίπτουν μεταξύ των. Ὅχι μόνον οἱ ὀρέξεις ἀποτελοῦν ἔνδειξη γιὰ τὴν ἀτέλεια τῶν ὄντων, ἀλλὰ καὶ ἡ ἀνάγκη, ποὺ τὰ πιέζει ν' ἀναζητοῦν τὸ ὀρεγόμενο, ἀποδεικνύει τὴν ἔλλειψη τῆς αὐταρκειᾶς των. Θὰ μπορούσαμε καὶ ἀλλιῶς ἐκφραζόμενοι νὰ ποῦμε ὅτι τὰ ὄντα δὲν παρουσιάζουν κλειστὴν οἰκονομία, μέσα στὴν ὁποία οἱ διάφορες ἀνάγκες καὶ ὀρέξεις νὰ ἰκανοποιῶνται ἀπ' αὐτὸ τὸ ἴδιο τὸ ὄν. Γιὰ τὴν θάλασσαν βέβαια νοητὴ καὶ μιὰ μορφή αὐτάρκειας, ποὺ δὲν θὰ συνίστατο στὴν ἔλλειψη ἀναγκῶν καὶ ὀρέξεων, ἀλλὰ στὴν ὁλοκληρωτικὴ ἐπάρκεια τοῦ ὄντος νὰ ἐξευρίσκη μέσα στὴν ἴδια του τὴ φύση τὰ μέσα καὶ τὶς δυνάμεις γιὰ τὴν ἰκανοποίηση τῶν ὀρέξεων καὶ τῶν ἀναγκῶν του. Ἡ αὐτάρκεια αὐτῆς τῆς μορφῆς εἶναι κάπως προσιτὴ στὴν ἀνώτερη νόηση, ὅταν στὴν πράξη τοῦ νοεῖν ἐνυπάρχη καὶ τὸ τέλος της, ὅταν νοεῖν καὶ νοούμενο συμπίπτουν. Ἀκόμη αὐτὴ ἡ αὐτάρκεια συναντᾶται στὴν πραγματικὴ εὐδαιμονία, ἡ ὁποία καὶ μέσο καὶ σκοπὸς εἶναι, γιὰ τὴν καὶ πρὸς χάριν τοῦ ἑαυτοῦ της καὶ διὰ τοῦ ἑαυτοῦ της μπορεῖ νὰ ὑπάρχη. Ἀλλὰ καὶ αὐτὴ ἡ αὐτάρκεια τῆς θεώρησης στὸ νοητικὸ πεδίο καὶ τῆς εὐδαιμονίας στὸ ἠθικόν, εἶναι δυνατὴ μόνον κάτω ἀπὸ ὠρισμένες προϋποθέσεις καὶ τοῦτο γιὰ τὴν φύση τοῦ ἀνθρώπου δὲν εἶναι στὸ σύνολόν της αὐτάρκης. Χρειάζεται δηλ. καὶ τὸ σῶμα νὰ εἶναι γερὸ καὶ νὰ μὴ τοῦ λείπη οὔτε ἡ τροφή οὔτε καὶ κάποιον στοιχειώδη περιποίηση.

Ἡ πράξη εἶναι λοιπὸν βασικὸ ἀποτέλεσμα τῆς ἀτέλειᾶς τῶν ὄντων, ὄχι γιὰ τὸ ἔχουν ὁρμές, διαθέσεις καὶ πάθη, ἀλλὰ γιὰ τὸ ὑποφέροντας ἀπ' τὴ δίψα γιὰ τὴν ἰκανοποίησίν των, ὑποχρεώνονται ν' ἀναζητοῦν καὶ πέραν ἀπ' τὰ ὄρια τῆς ἴδιας των ὑπαρξῆς καὶ τῆς δυναμικότητάς των. Συνάμα ὁμως εἶναι ἡ πράξη ἡ ἐκφραση τῆς δυνάμεως τῶν ὄντων,

ἀκριβῶς γιατί καθιστᾷ δυνατὴ τὴν ὑπερνίκηση τῆς ἀτελείας των.

Ἡ γένεση τῆς πράξης μπορεῖ ν' ἀποδοθῆ σὲ πολλές αἰτίες ἢ ἀφορμές. Ἄλλοτε ἡ πράξη εἶναι ἡ ὑπερνίκηση τῶν ἐμποδίων, ποὺ χωρίζουν τὸ ὁρεγόμενο ὑποκείμενο ἀπὸ τὸ ὁρεκτὸν ἀντικείμενο. Καὶ ἡ ἀπόσταση ποὺ τὰ χωρίζει μπορεῖ νὰ θεωρηθῆ ὡς ἓνα τέτοιο ἐμπόδιον. Ἄλλοτε πάλι εἶναι κάποια διαφωνία στὴν ὁποία βρίσκεται ἡ βούληση τοῦ προσώπου πρὸς τὰ πράγματα ἢ πρὸς τὸ περιβάλλον. Ἡ ἀνώτερη μάλιστα μορφή τῆς δράσης ἔγκειται ἀκριβῶς στὴ δημιουργία περιβάλλοντος, τὸ ὁποῖον ἀντιστοιχεῖ στὴ βιολογικὴ ὑφὴ ἑνὸς ὄργανισμοῦ καὶ ἐξασφαλίζει τὴν ὑπαρξὴ του καὶ τὴν εὐτυχία του. Μία ἄλλη ἀκόμη κατηγορία πράξεων ξεκινᾷ ἀπὸ ἓνα περίσσευμα καὶ ξεχείλισμα ἀδέσμευτων δυνάμεων, ποὺ τείνουν πρὸς ἀνάλωση. Τὰ παιγνίδια, οἱ ἐριστικὲς διαβάσεις, οἱ ἀσκοπερὶ περιπλανήσεις κ.τ.λ. ἀνήκουν στὴν κατηγορία αὐτή. Ἀπὸ τὰ περισσεύματα αὐτὰ ἀναβλύζουν ὅμως καὶ οἱ πράξεις καὶ τὰ ἔργα τῶν μεγαλοφυῶν ἀτόμων, τῶν ὁποίων οἱ δυνάμεις εὐρίσκονται συνδυασμένες μὲ μιὰ ἰσχυρὴ δημιουργικὴ φαντασία καὶ μιὰ συναισθηματικὴ εὐαισθησία.

Ἐὰν ἡ πρωταρχικὴ αἰτία τῆς πράξης πρέπη ν' ἀναζητηθῆ στὴν τάση γιὰ τὴν αὐτοσυντήρηση τῶν ὄντων, τότε εἶναι φανερὸ ὅτι μετὰ τὴν ἐξασφάλιση τοῦ σκοποῦ αὐτοῦ τὸ ἀμέσως ἐπόμενο βῆμα γίνεται πρὸς τὴν κατεύθυνση γιὰ τὴν δριστικὴν τῶν ἐπικράτηση καὶ αὔξηση τῆς ἀκτίνιας τῆς δράσης των, σύμφωνα πρὸς τὰ ὑπάρχοντα περισσεύματα τῶν δυνάμεων καὶ πρὸς τὴν ὅλη ψυχοφυσικὴ ὑφὴ τῶν ὄντων αὐτῶν. Ἀνάλογη πρὸς τὰ περισσεύματα καὶ πρὸς τὴν βιολογικὴ κατασκευὴ διαγράφεται καὶ ἡ σφαῖρα τῆς ἐπιρροῆς κάθε ἀτόμου. Ἡ ἀδράνεια εἴτε ἡ σπάταλη ἀνάλωση τῶν περισσῶν δυνάμεων εἶναι συχνὰ συνέπεια τῆς τελικῆς αὐτῆς ἐπικράτησης, ὅπως μπορεῖ ν' ἀποτελέσει καὶ τὴν ἀφρητηρία μιᾶς νέας δράσης καὶ προόδου. Τὸ ὄν, τὸ ἀπελευθερωμένο ἀπὸ τὴν ἐπιτακτικότητά τῶν ἀμεσωτέρων ἀναγκῶν του, εἶναι σὲ θέση πιά νὰ ἱκανοποιῆ καὶ τίς πλέον ἐκλεπτισμένες ὁρέξεις του, ἐφευρίσκοντας ὁλοένα καὶ περισσότερα μέσα γιὰ τὸν σκοπὸν αὐτόν. Ἐννοεῖται ὅτι τελικὰ γίνεται ὄχι μόνον δοῦλος τῶν ὁρέξεών του, ἀλλὰ καὶ τῶν μέσων γιὰ τὴν ἱκανοποίησίν των. Τὰ μέσα αὐτὰ καταλήγουν νὰ ἐμφανίζονται σὰν αὐτοτελεῖς σκοποί. Γιὰ τὴν ἀπόκτησίν των ἀπαι-

τοῦνται πάλι ἄλλα μέσα. Ἀπὸ τῆ συνήθεια τῆς χρήσης των γεννῶνται νέες ὁρέξεις καὶ ἀνάγκες. Μὲ τὴ διαφοροποίηση τῶν μέσων καὶ σκοπῶν δημιουργεῖται τέλος ἡ κατάτμηση τῆς ἐργασίας, καθὼς καὶ ὁ συνεργατισμὸς καὶ τὸ ὄλο ἐκεῖνο ἀπὸ σκοποῦς καὶ μέσα, ποὺ συνιστοῦν τὸν πολιτισμὸ, τοῦ ὁποῖου τὴν ὀργανικὴν ἀνάπτυξη καὶ ἐξέλιξη δὲν μπορούμε νὰ περιγράψωμε ἐδῶ λεπτομερέστερα.

Ἡ ἀπαλλαγὴ ἀπὸ τὴν ἀμεσότητα καὶ τὴν πίεση τῶν ἀναγκῶν καὶ ἡ ἐξασφάλιση τῆς ἱκανοποίησής των, σύμφωνα μὲ τὴν περιοδικότητα μὲ τὴν ὁποία φανερώνονται, ἔχει ὡς συνέπεια τὴν ἀνάπτυξη τῆς ἀνώτερης μορφῆς τῆς πράξης, ποὺ ἔγκειται στὴν ἐκλογή τῶν ὀρεγομένων καὶ τῶν μέσων τῆς ἐπίτευξής των, καθὼς καὶ στὴν ἔγκριση ἢ τὴν ἀπόρριψη αὐτῶν τῶν ἴδιων τῶν τάσεων τοῦ ὀρέγεσθαι καὶ ἀποστρέφεσθαι. Ἡ τυφλὴ δράση ἀναστέλλεται. Ὁ δισταγμὸς γιὰ τῆς συνέπειές της ξεπροβάλλει. Οἱ ἐπιθυμίες γίνονται ἐκλεκτικές. Δὲν ἱκανοποιοῦνται πιά ὁπωσδήποτε. Μεταξὺ ὁμοειδῶν ἀντικειμένων προτιμᾶται ἓνα ὠρισμένο. Ἡ πεῖρα τοῦ παρελθόντος ἐπιδρᾷ στὶς λαμβανόμενες ἀποφάσεις. Τὶς ἐνθαρρύνει ἢ τὶς περιστέλλει. Πράττειν καὶ μὴ πράττειν, γίνονται τρόποι συνήθεις πιά τῆς στάσης τοῦ προσώπου. Ἐτσι διδάσκεται ὅτι ἀπρακτῶντας πράττει κάποτε περισσότερο παρὰ πράττοντας. Μὴ πράττοντας πάλι μαθαίνει νὰ πράττει. Ἡ ὀρθὴ σχέση μεταξὺ τῆς ἀναστολῆς καὶ τῆς πράξης (Tun und Lassen) εἶναι ἡ πραγματικῶς ἀνώτερη μορφή τῆς σκόπιμης καὶ ἐκλεκτικῆς πράξης. Τὸ νὰ ξέρουμε, πότε νὰ πράττουμε καὶ πότε νὰ μὴ πράττουμε, εἶναι τὸ πρόβλημα, γιὰ τὸ ὁποῖο δὲν ἔχουμε πάντοτε πρόχειρη τὴ λύση. Ἀπέναντι στὸ φόβο γιὰ τὶς συνέπειες τῆς πράξης στέκει ἀπειλητικὰ ἢ εὐθύνη, ποὺ πηγάζει ἀπὸ τὴν ἀπραξία. Γιὰ τὴν εὐθύνη ἀντιμετωπίζουμε καὶ πράττοντας καὶ μὴ πράττοντας. Ἀλλ' εἶναι ἴσως προτιμότερο νὰ τὴν ἀντιμετωπίζουμε κατὰ πρόσωπο, παρὰ δραπετεύοντας νὰ τὴν βροῖσουμε καθισμένη στὴ ράχη μας.

Μαζὶ μὲ τὴν πράξη γεννᾶται καὶ ἡ συνείδηση τοῦ δύνασθαι καὶ μὴ δύνασθαι. Τὰ ὄριά τους καθορίζουν ἀπὸ ποῦ ἀρχίζει ἢ τελειώνει ἡ ἐνεργητικότητα εἴτε ἡ παθητικότητα τῶν ὄντων. Ἀπὸ τὴν ὀρθὴ ἐκτίμηση τῶν ὀρίων αὐτῶν ἐξαρτᾶται πάλι ἡ ὀρθότητα τῆς ἐνεργοῦ ἢ παθητικῆς στάσης. Ἡ ἔκταση τῆς γνώσης παίξει στὸ ζήτημα αὐτὸ πρωτεύοντα ρόλο. Γιὰ τὴν καὶ ἡ γνώση εἶναι δύναμη, καθὼς εἶναι καὶ τὸ δύνασθαι γνώση: conscience signifie action possible.¹⁾ Ἡ γνώ-

1) H. Bergson: Matière et mémoire.

ση για τὰ ὄρια αὐτὰ τοῦ δύνασθαι δὲν εἶναι ἀπὸ κεῖνες ποὺ ἀποκτῶνται εὐκόλα. Ἡ ὑπερτίμηση εἴτε ἢ ὑποτίμηση τῶν δυνάμεων εἶναι συνήθης. Τὰ περισσεύματα τῆς ἐνεργείας ποὺ τείνουν πρὸς ἀνάλωση, παρασύρουν τὰ ἄτομα, τὰ εἶδη καὶ ἀκόμη καὶ τὰ ἔθνη σὲ ἀσυλλόγιστη δράση. Ἡ περὶσσεια τῶν δυνάμεων δὲν ἀνταποκρίνεται πάντοτε σὲ μιὰ ἀναλόγως αὐξημένη γνώση. Ἀλλὰ καὶ ἀντιθέτως: ἡ πνευματικὴ δραστηριότητα δὲν συνεπάγεται πάντοτε μιὰ ἀνάλογη δράση μετ' στὴν πρακτικὴ σφαῖρα.

Δὲν εἶναι ὅμως μόνον ἡ ἀντικειμενικὴ περιοχὴ, ὁ κόσμος τῶν πραγματιῶν καὶ τῶν ὄντων, τὸ βιολογικὸ καὶ τὸ κοινωνικὸ περιβάλλον, ἀπέναντι τῶν ὁποίων λαμβάνει στίαση τὸ πρόσωπο. Δὲν στρέφονται ἐπίσης ὅλες οἱ ὀρέξεις καὶ οἱ ἐπιθυμίαι πρὸς τὰ ἀγαθὰ τοῦ ἀπτοῦ κόσμου. Ἡ ἰδανικὴ σφαῖρα δὲν παρέχει ὀλιγώτερες χαρὲς καὶ ἡδονὲς ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῶν ἀντικειμενικῶν ἀγαθῶν. Ἴσως μάλιστα μόνον ὅποιος γεύθηκε τὸν καρπὸ τῆς γνώσης, μπορεῖ νὰ νοιώσῃ τὸ βαθύτερο νόημα τοῦ φυσικοῦ κόσμου.

Δὲν πρόκειται ἔδῳ νὰ ἐρμηνεύσουμε τὴ φύση τῶν ἀνώτερων ἀξιολογικῶν βιώσεων. Ἄς τις ἐρμηνεύσῃ ὁ καθένας ὅπως θέλει. Δὲν ἀμφισβητοῦμε ἐπίσης ὅτι ὁ συσχετισμὸς ὀρέξης καὶ ὀρεγομένου, ὅπως τὸν καθωρίσαμε στὸ προηγούμενο κεφάλαιο, δὲν διέπει καὶ τις σχέσεις τοῦ προσώπου πρὸς τις ἀξίες, τις ἰδέες καὶ τὰ ἰδανικά. Καὶ για τὸ εὐγενικό, τὸ ὡραῖο καὶ τὸ ἀγαθὸ προαιπαιτεῖται μιὰ ὀρέξη καὶ μιὰ διαθήκη. Δὲν τὸ ἐξέφρασε αὐτὸ σαφῶς ἤδη ὁ Ἀριστοτέλης, ὅταν στὴν ἀρχὴ τῆς Μεταφυσικῆς του ὁμιλῇ για τὴν ὀρέξη τοῦ εἰδέναι; "Ὅλ' αὐτὰ δὲν μεταβάλλουν ὅμως τὸ γεγονὸς ὅτι ἀπὸ τὸν πνευματικὸν κόσμο πηγάζουν παραρμήσεις ἐξ ἴσου ἔντονες μὲ κεῖνες ποὺ ἀναφέρονται στὸν ἀντικειμενικὸν κόσμο. Ἡ πράξη δὲν εἶναι μόνον ἡ ἔκφραση ἐκείνου ποὺ θέλει ἢ ἀπεχθάνεται τὸ πρόσωπον, ἀλλὰ καὶ ἐκείνου ποὺ συναισθάνεται ὅτι ἀνεξάρτητα ἀπὸ τις στιγμιαῖες διαθέσεις του ὀφείλει νὰ ὑπάρχῃ ἢ νὰ μὴν ὑπάρχῃ. Ἀλλὰ καὶ αὐτὴ ἡ βούληση καὶ οἱ ὀρέξεις γίνονται ἀντικείμενα ἀξιολογικῶν κρίσεων. Ἐγκρίνονται ἢ ἀπορρίπτονται ἀπὸ μέρους τῆς δεοντολογικῆς βίωσης. Ἔτσι σχηματίζεται τὸ τριπλὸ σύστημα κριτηρίων στὸ ὁποῖο στηρίζονται οἱ ἀνώτερες πράξεις τῆς σκοπιμότητος καὶ ἠθικότητος. Πρῶτο εἶναι τὸ κριτήριον τῆς ὑπαρξης: τὸ δυνατόν καὶ τὸ ἀδύνατον· 2) τὰ διάφορα κριτήρια τῆς βιολογικῆς καὶ ὑποκειμενικῆς σφαίρας: τὸ ὀρεκτὸν καὶ ἀπεχθές—τὸ χρήσιμο καὶ ἐπιβλαβές—τὸ εὐχάριστο καὶ δυσάρεστο κ. ο. κ. καὶ 3) τὰ ἀξιολογικὰ κρι-

τήρια, ὅπως βρίσκουν τὴν ἔκφρασή τους στὶς δεοντολογικὲς βιώσεις: δέον γενέσθαι καὶ δέον μὴ γενέσθαι κ. τ. λ. Ἡ ἑναρμόνιση τῶν κριτηρίων αὐτῶν ἀποτελεῖ τὴν ἀναγκαία προϋπόθεση τῶν ἀνωτέρων πράξεων.

Ἀπὸ τὴ τριπλῆ αὐτῆ διαβάθμιση τῶν κριτηρίων καὶ ἀπὸ τὴν ἑναρμόνιση ἢ τὴ διαφωνία τῶν προκύπτει μιὰ σειρά δυνατῶν σχέσεων μεταξύ τῶν σφαιρῶν δηλ. μεταξύ τοῦ ἀξιολογικοῦ συνειδότης, τῆς ὑποκειμενικῆς σφαίρας καὶ τῆς πραγματικότητας. Οἱ δυνατὲς περιπτώσεις τῆς συμφωνίας ἢ διαφωνίας (μερικῆς ἢ ὀλοκληρωτικῆς) μεταξύ τῶν σφαιρῶν μᾶλλον νὰ εἶναι μόνον πέντε. Πρὸς ἀπόδειξη τοῦ ἰσχυρισμοῦ αὐτοῦ καταφεύγουμε στὴ πινακίδα συμβολικῆ παραστάσεως, χαρακτηρίζοντας τὴν σφαῖρα τοῦ ἀξιολογικοῦ συνειδότης μὲ τὸ γράμμα Α, μὲ Υ τὴν ὑποκειμενικὴ περιοχὴ καὶ μὲ Π τὴν τάξη τῶν πραγμάτων. Τὸ σημεῖο τῆς ἰσότητος συμβολίζει τὴν συμφωνία τῶν σφαιρῶν, τὸ δὲ βέλος τὴ διαφωνία τῶν.

1) $\begin{array}{c} \triangleq A \triangleq \\ Y = \Pi \end{array}$ Πλήρης συμφωνία μεταξύ τῶν σφαιρῶν.

2) $\begin{array}{c} \triangleq A \searrow \\ Y \rightarrow \Pi \end{array}$ Ἡ ὑπάρχουσα τάξη τῶν πραγμάτων (Π) ὀφείλει νὰ μὴ εἶναι (Α) ὅπως εἶναι, καὶ καθὼς εἶναι σύμφωνο καὶ τὸ ὑποκείμενο (Υ) ὅτι δὲν πρέπει νὰ εἶναι.

3) $\begin{array}{c} \swarrow A \triangleq \\ Y \rightarrow \Pi \end{array}$ Ἡ ὑπάρχουσα τάξη ὀφείλει νὰ εἶναι ὅπως εἶναι καὶ ὀφείλει νὰ μὴ εἶναι ὅπως θέλει νὰ εἶναι τὸ ἀντιτιθέμενο πρὸς τὴν τάξη αὐτὴ ὑποκείμενο.

4) $\begin{array}{c} \swarrow A \searrow \\ Y = \Pi \end{array}$ Τὸ ἀξιολογικὸ συνειδὸς διαφωνεῖ γιὰ τὴν ὑπάρχουσα συμφωνία ποὺ ὑπάρχει μεταξύ τοῦ ὑποκείμενου καὶ τῆς κρατούσης τάξεως τῶν πραγμάτων.

5) $\begin{array}{c} \swarrow A \searrow \\ Y \rightarrow \Pi \end{array}$ Πλήρης διαφωνία μεταξύ τῶν σφαιρῶν.

Οἱ συμβολικὲς αὐτὲς παραστάσεις ἀποδείχνουν ὅτι ὑπάρχουν ἔκτος

ἀπὸ μιὰ περίπτωση πλήρους συμφωνίας καὶ μιὰ περίπτωση πλήρους διαφωνίας τῶν σφαιρῶν καὶ 3 περιπτώσεις μερικῆς διαφωνίας (ἢ συμφωνίας). Οἱ τρεῖς αὐτὲς περιπτώσεις χαρακτηρίζονται μὲ τὸ ὅτι ἢ μιὰ ἀπὸ τὶς τρεῖς σφαιρὲς διαφωνεῖ πρὸς τὶς δύο ἄλλες, οἱ ὅποῖες συμφωνοῦν μεταξύ των. Στὶς περιπτώσεις αὐτὲς ὑπάρχουν δηλ. ἀναγκαίως 2 διαφωνίες καὶ μόνον μιὰ συμφωνία. Περίπτωση 2 συμφωνιῶν καὶ μιᾶς διαφωνίας εἶναι ἀδύνατον νὰ ὑπάρξῃ, γιατί, ὡς γνωστόν, τὰ συμφωνοῦντα κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπο καὶ τὴν αὐτὴν ἀποψη πρὸς κάποιον τρίτον, πρέπει κατ' ἀνάγκην καὶ μεταξύ των νὰ συμφωνοῦν. Ἐὰν δηλ. $A = B$ καὶ $C = B$ τότε καὶ $A = C$. Περίπτωση ἀντίθετη εἶναι δυνατὴ μόνον ὅταν οἱ ἑξισώσεις αὐτὲς νοοῦνται κατὰ διάφορο τρόπο καὶ διαφορετικὴ ἀποψη. Ἔτσι εἶναι δυνατὸ τρία σώματα νὰ εἶναι ὅμοια κατὰ τὸ σχῆμα, ἀλλὰ διάφορα κατὰ τὸ χρῶμα. Τότε ὅμως εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νὰ τὰ συγκρίνοῦμε εἴτε κατὰ τὸν ἕναν εἴτε κατὰ τὸν ἄλλον τρόπο. Ἀντιθέτως ὅταν 2 πράγματα διαφωνοῦν πρὸς κάποιον τρίτον, ἐνδέχεται καὶ νὰ συμφωνοῦν μεταξύ των καὶ νὰ διαφωνοῦν. Ἔτσι δύο τρίγωνα ποῦ διαφέρουν καὶ τὰ δύο κατὰ τὸ σχῆμα ἐνὸς κύκλου μποροῦν νὰ εἶναι καὶ κατ' ὅλα ὅμοια κατὰ τὸν τρόπο καὶ διάφορα συγκρινόμενα μεταξύ των.

Γιὰ τὴν πληρέστερη κατανόηση τῶν ὄσων λέγοῦμε, πρέπει νὰ σημειώσουμε ὅτι τὴ συμφωνία ἢ τὴ διαφωνία τῶν σφαιρῶν δὲν τὴν ἐννοοῦμε σ' ὅλη τους τὴν ἑκταση ἀλλὰ μόνον μερικῶς, δηλαδή ὡς πρὸς ὠρισμένα τους τμήματα. Γιατὶ ποτὲ δὲν μπορεῖ νὰ συμφωνήσῃ ὀλοκληρωτικὰ ἢ ἀξιολογικὴ σφαῖρα πρὸς τὴν ὑποκειμενικὴ καὶ τὴν πραγματικὴ. Ὁρισμένες ὅμως δεοντολογικὲς ἐπιταγὲς μποροῦν νὰ εὑρουν τὴν ὀλοκληρωτικὴν των πραγματοποίηση στὴν ἀντικειμενικὴ περιοχὴ χάρις στὴν πρόθυμη ἐπέμβαση τῆς ὑποκειμενικότητος κ.ο.κ. Προσδίδοντας αὐτὴν τὴν ἐννοια στὶς ἀνακλύξεις μας, δὲν θὰ θεωρήσουμε λοιπὸν τὴν ἀκόλουθον περίπτωσιν ὡς ἕκτη : εἶναι δηλ. δυνατὸ νὰ διαφωνῇ τὸ ἀξιολογικὸ συνειδὸς πρὸς τὴν ὑποκειμενικὴ σφαῖρα, ἐνῶ ἡ τάξι των πραγμάτων Π νὰ μὴ ἀμφισβητεῖται οὔτε ἀπὸ τὸ Α οὔτε καὶ ἀπὸ τὸ Υ. Δὲν μᾶς δυσκολεύει ἡ κατανόηση τῆς περιπτώσεως αὐτῆς, γιατί μόνο κατὰ τὰ φαινόμενα τίθεται τὸ Π κατὰ τὸν ὅμοιον τρόπο καὶ ἀπ' τὶς δύο σφαιρὲς. Ἐνῶ δηλ. ἢ μιὰ τὸ θέτει : γιατί ἔτσι ὀφείλει νὰ εἶναι, ἢ ἄλλη τὸ ἐπιδιώκει : γιατί ἔτσι π.χ. συμφέρει ἀπλῶς νὰ εἶναι.

Δέν πρόκειται ὅμως στὶς δυὸ αὐτὲς θέσεις γιὰ τὸ αὐτὸ εἶναι. Ἡ διαφορὰ ἔγκειται ὄχι στὴν ὠρισμένη τάξη, ποὺ ἐπιδιώκεται ἢ τίθεται, ἀλλὰ στὶς διάφορες ἀρχές, ἀπὸ τίς ὁποῖες, παρ' ὅλη τὴν διαφορὰ των, μπορεῖ ν' ἀπορρέῃ ἢ ἴδια τάξη. Ὅπως δηλ. ἀπὸ δυὸ διάφορες αἰτίες μπορεῖ νὰ προκύψῃ τὸ ἴδιο ἀποτέλεσμα, ἔτσι καὶ στὴ προκείμενη περίπτωση μπορεῖ τὸ Π νὰ εἶναι συνέπεια ἀπὸ δύο τελείως διαφορετικὲς ἀρχές. Εἶναι ὅμως φυσικό, ἐπειδὴ τὸ Π δέν εἶναι κάτι τὸ ἀπολύτως σταθερό, ἀλλὰ κάτι τὸ διαρκῶς μεταβαλλόμενο, ὅτι θὰ ἐξελιχθῇ διαφορετικὰ κάτω ἀπὸ τὴν ἐπήρεια τοῦ ἀξιολογικοῦ παράγοντος Α, παρὰ κάτω ἀπὸ τὴν ἐπενέργεια τοῦ Υ, ὅταν ἀκριβῶς Α καὶ Υ δέν συμπίπτουν μεταξύ των.

Ἀπὸ τὴν μερικὴ ἢ τὴν ὀλοκληρωτικὴ αὐτὴ συμφωνία ἢ διαφωνία τοῦ ψυχικοῦ ἐγὼ πρὸς τὸ ἀξιολογικὸ συνειδὸς ἐξαρτᾶται βασικὰ τὸ ἦθος τοῦ προσώπου, καθὼς καὶ ἀπὸ τὴν βούλησή του ἢ διαμόρφωση τῆς ἀντικειμενικῆς περιοχῆς. Γιατὶ οἱ συνειδητοποιούμενες ἀξίες στὴν περιοχὴ Α εἶναι ἀνίσχυρες νὰ ἐπιδράσουν εἴτε πάνω στὴν περιοχὴ Υ εἴτε στὴν Π, εἰάν τὸ Υ δέν γίνῃ δέκτης τῶν ἐπιδράσεων τοῦ Α ἢ εἰάν ἀντιταχθῇ σ' αὐτὲς ἢ τέλος ἂν ἀποδειχθῇ ἀνίσχυρο νὰ μεσολαβήσῃ μεταξύ τοῦ Α καὶ τοῦ Π. Αὐτὸ ὀφείλεται στὸ ὅτι κάθε μιὰ ἀπὸ τίς σφαιρὲς Α, Υ καὶ Π διέπεται ἀπὸ τοὺς ἴδιους νόμους, τοὺς ὁποῖους τὸ Υ δέν πρέπει ν' ἀγνοῖ ἂν ἐνδιαφέρεται ἀληθινὰ γιὰ τὴν πραγματοποίηση τοῦ ἠθελημένου ἢ τοῦ ἐπιτασσομένου. Στὴν αὐτονομία αὐτῆ τῶν σφαιρῶν ὀφείλεται ὅτι, ὅπως ἢ ἀντικειμενικὴ περιοχὴ Π παρουσιάζει κάποιον βαθμὸ ἀντίστασης στὶς τελεολογικὲς μορφές τοῦ Α καὶ Υ, ἔτσι καὶ τὸ Υ ἐμφανίζει ἕναν ἀνάλογο βαθμὸ ἀδράνειας ἐναντι στὸ Α. Ἡ βούληση καὶ οἱ ὀρέξεις μποροῦν νὰ ταχθοῦν στὴν ὑπηρεσία τοῦ Δέοντος καὶ τοῦ καθήκοντος, ὅπως καὶ ν' ἀντιταχθοῦν μερικῶς ἢ ὀλοκληρωτικῶς σ' αὐτά. Ἡ διαμόρφωση αὐτῆ τῆς περιοχῆς Υ σύμφωνα μὲ τίς ἀξιολογικὲς βιώσεις εἶναι τὸ πρῶτο καὶ βασικὸ ἠθικὸ αἶτημα. Μπορεῖ τὸ Π νὰ μὴ συμμορφωθῇ ποτὲ πρὸς τὸ ἀπόλυτο, γιατί ἢ συμμόρφωση αὐτῆ δέν ἀποτελεῖ ὑποχρέωση τοῦ οὐδέτερου καὶ ἀδιάφορου Π. Ἀντιθέτως ὅμως ὑπάρχει ἢ ὑποχρέωση αὐτῆ τοῦ Υ ἀπέναντι στὸ Α, ἐκδηλούμενη μὲ τὴ φωνὴ τῆς συνείδησης, τὴν τύχη, τίς συγκρούσεις μεταξύ βούλησης καὶ δέοντος κ.τ.λ. Δέν εἶναι δυνατόν

νὰ λάβῃ χώραν ἢ συνειδητοποίηση μιᾶς ἀξίας, χωρὶς ἢ συνειδητοποίηση αὐτῆ νὰ ἔχῃ ἐπίδραση στὸ ψυχικὸ πεδίο τοῦ ὑποκειμένου. Ἡ πράξη, ἢ βούληση, ἢ βίωση τῶν ἀξιῶν καθιστοῦν τὸ ὑποκείμενο φορέα τοῦ πνευματικοῦ κόσμου καὶ τοῦ προσδίδουν τὴν ἀξιοπρέπεια, ποὺ καὶ χάριν τῆς αὐτονομίας του μᾶς ὑποχρεώνουν νὰ τὸ θεωροῦμε ὄχι πρᾶγμα, ἀλλὰ πρόσωπο. Ἐὰν ὁ ἄνθρωπος σὰν φυσικὸν ὄν διέπεται ἀπὸ τὴν τάση τῆς αὐτοσυντήρησης τῆς βιολογικῆς του ὑπόστασης, σὰν πνευματικὸν ὄν διέπεται ἀπὸ μιὰν ἀνάλογη τάση γιὰ τὴν διατήρηση τῆς πνευματικῆς καὶ ἠθικῆς του φύσης. Στὴ διατήρηση αὐτῆ τῆς ἀξίας τοῦ προσώπου μέσα στὶς μεταβολές καὶ παρὰ τὶς μεταβολές τῶν βιολογικῶν καὶ ψυχικῶν του καταστάσεων ἔγκειται ἡ ἐλευθερία καὶ ἡ ὑποχρέωση τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸν ἑαυτό του καὶ τοὺς συνανθρώπους του.

ΣΚΟΠΙΜΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΗΘΙΚΟΤΗΤΑ

I

Τὸ ὑποκείμενο σὰν μεσάζοντα μεταξὺ τῆς ἀξιολογικῆς σφαίρας καὶ τῆς πραγματικότητας ἀντιμετωπίζει τὸ Δέον κάτω ἀπὸ δύο μορφές 1) ὡς τὸ Δέον ποὺ διέπει τὰ πράγματα, τὸ ἀντικειμενικὸ Δέον καὶ 2) ὡς τὸ Δέον, τὸ ὁποῖον δὲ βρίσκεται στὰ πράγματα, ἀλλὰ προκύπτει γιὰ τὸ ὑποκείμενο ἀπὸ τὴν ἐπαφή του πρὸς τὶς ἀξίες. Τὸ Δέον τῆς δεύτερης μορφῆς εἶναι ἀνεξάρτητο ἀπ' τὴν ἰδιοσυστασία τῶν πραγμάτων καὶ τοῦ πράττοντος προσώπου. Συγχρόνως εἶναι ἀνεξάρτητο ἀπὸ τὶς δυνατότητες ποὺ παρουσιάζονται ἢ ὄχι γιὰ τὴν πραγματοποίησή του. Ἐνῶ δηλ. ἡ ἀναγνώριση τοῦ ἀντικειμενικοῦ δέοντος συνίσταται σὲ κάποια σύμπτωση τῆς γνώσης πρὸς τὸ ἀντικείμενό της, ἀντιθέτως ἡ ἀναγνώριση μιᾶς ἀξιολογικῆς ἐπιταγῆς μπορεῖ νὰ συνεπάγεται τὴν σύγκρουση πρὸς τοὺς ὑπάρχοντας ἀντικειμενικοὺς προσδιορισμούς. Τὸ ἠθικὸ δέον (ἀλλὰ καὶ τὸ καλαισθητικὸ κ.τ.λ.) σημαίνει ἀκριβῶς ὅτι κάτι ὀφείλει νὰ εἶναι ποὺ δὲν εἶναι. Χαρακτηριστικὸ τοῦ ἠθικοῦ δέοντος εἶναι ὅτι τοῦτο δὲν ἔχει ἀνάγκη ἐμπειρικῆς ἐπιβεβαίωσης. Ἐκεῖνο ποὺ δέον νὰ συμμορφωθῆ δὲν εἶναι τὸ περιεχόμενον τῆς ἰδα-

νικῆς ἐπιταγῆς πρὸς τὴν πραγματικότητα, ἀλλ' ἀντιθέτως ἡ πραγματικότητα καὶ τὸ πρᾶττον ὑποκείμενο.

Ἐπειδὴ ὅμως, καθὼς εἶπαμε, γιὰ νὰ μπορέσουν οἱ ἀξίες νὰ γίνουν ἀρχές τῆς πραγματικότητος ἔχουν ἀνάγκη ἀπὸ ἕναν μεσάζοντα — τὸ ἠθικὸν πρόσωπο — καὶ ἐπειδὴ τοῦτο, ἂν πραγματικὰ ἐνδιαφέρεται γιὰ τὴν πραγματοποίησίν των, δὲν μπορεῖ ν' ἀδιαφορήσῃ γιὰ τὰ μέσα τῆς πραγματοποίησίν των, γι' αὐτὸ ἡ ἠθικὴ δὲν μπορεῖ νὰ νοηθῆ χωρὶς τὴν σκοπιμότητα, χωρὶς τὸ ὑποκείμενο νὰ λάβῃ ὑπ' ὄψιν τοὺς ὑπάρχοντας ἀντικειμενικοὺς προσδιορισμούς. Διαφορετικὰ θὰ παρέμενε ἡ ἀξιολογικὴ ἀρχὴ ἀνεκτέλεστη ἢ θ' ἀβρισκε στὴν πραγματικότητα μόνον μιὰ συμβολικὴ ἔκφραση. Τὸν συμβολικὸν αὐτὸν χαρακτῆρα παρουσιάζουν βέβαια ὅλες οἱ πραγματοποιήσεις τῆς ἀξιολογικῆς σφαιρᾶς στὸ πεδίο τῆς ἐμπειρίας, ὅπου ἡ ἔκτασις τῆς πραγματοποίησης δὲν ἐνδιαφέρει τόσο, ὅσον τὸ νόημα καὶ ἡ σημασία της.

II

"Ἄν σκοπιμὴ πράξις σημαίνει τὴ θέσις ἢ τὴν πραγματοποίησιν ἑνὸς σκοποῦ — καὶ γιὰ μᾶς τοῦλάχιστο πράξις χωρὶς σκοπὸν δὲν ὑπάρχει ἢ, ἂν κάτι παρόμοιο ὑπάρχει, πρέπει νὰ χρησιμοποιῆται κάποιος ἄλλος λεκτικὸς ὄρος — τότε ἡ ἠθικὴ πράξις δὲν διαφέρει ὡς πρὸς τὸ σημεῖο τοῦτο ἀπὸ τὴν ἀπλῶς σκοπιμὴν πράξιν. Ὅπως στὴν τελευταία, ἔτσι καὶ στὴν πρώτη, τὸ ὑποκείμενο ἐπιδιώκει νὰ ἐξεύρη τὰ καταλληλότερα μέσα γιὰ τὴν καλύτερην ἐπιτυχίαν καὶ τὴν ἐξασφάλισιν τοῦ σκοποῦ του. Ἡ ἠθικὴ πράξις καὶ κάθε ἄλλη ἀξιολογικῶς καθωρισμένη πράξις δὲν διακρίνεται λοιπὸν ἀπὸ τὴν ἠθικὰ ἀδιάφορον ἢ τὴν ἀπλῶς σκοπιμὴν πράξιν μὲ τὸν ἰδιαίτερον τρόπον, ποὺ θέτει τοὺς σκοπούς της, ἀλλὰ μόνον μὲ τὸ ἰδιαίτερόν της περιεχόμενον. Αὐτὸ μᾶς ὑποχρεώνει νὰ τὴν θεωρήσουμε ὡς μιὰ εἰδικὴ μόνον περίπτωσις τῆς ἐν γένει σκοπιμῆς πράξεως καὶ ἐπομένως δεχόμεθα ὅτι ὑπόκειται κατ' ἀρχὴν στὰ αὐτὰ κριτήρια τῆς σκοπιμότητος, ποὺ ἰσχύουν γιὰ τὴν ἐν γένει σκοπιμὴν πράξιν.

Ἡ ἠθικὴ πράξις μπορεῖ δηλαδὴ νὰ εἶναι καὶ σκοπιμὴ καὶ ἀστοχῆ. Τὸ ἴδιο μπορεῖ νὰ εἶναι καὶ ἡ ἀνήθικη πράξις. Ἡ σκοπιμότητα πάλι μπορεῖ ν' ἀναφέρεται, καθὼς εἶδαμε, καὶ στὴν ὀρθὴ ἐκλογὴ τῶν μέσων

καὶ στὴν ὀρθὴ θέση τοῦ σκοποῦ. Ἐπομένως καὶ ἡ ἠθικὴ πράξη μπορεῖ νὰ κριθῆ σχετικά μὲ τὶς δυὸ αὐτὲς ἀπόψεις τῆς σκοπιμότητας. Ἄλλὰ καὶ ἡ ἠθικὴ πράξη, τῆς ὁποίας κριτήριον εἶναι βασικὰ ἡ ἀγαθὴ προαίρεση, μπορεῖ νὰ κριθῆ καὶ ὡς πρὸς τὴν ἠθικότητα τοῦ προαιρουμένου σκοποῦ καὶ τὴν ἐκλογὴ τῶν πιὸ ἠθικῶν μέσων. Γιατὶ δὲν ἀρκεῖ βέβαια μιὰ πράξη νᾶναι σκόπιμη γιὰ νᾶναι καὶ ἐκτελεστέα, ὅπως δὲν ἀρκεῖ νᾶναι ἠθικοὶ οἱ σκοποὶ γιὰ νᾶναι πραγματοποιήσιμοι. Κάθε πράξη μπορεῖ λοιπὸν νὰ κριθῆ καὶ ὡς πρὸς τὴν σκοπιμότητα καὶ ὡς πρὸς τὴν ἠθικότητα τόσο τῆς ἐκλογῆς τῶν μέσων, ὅσων καὶ τῆς θέσης τῶν σκοπῶν. Ἐνδέχεται π. χ. ἓνας σκοπὸς νὰ εἶναι ἠθικός, κοινόμενος ἀπ' τὴν ἀποψη τῆς ἀγαθῆς προαίρεσης καὶ ὅμως νὰ στηρίζεται σὲ μιὰ παρερμηνεία τῶν πραγματικῶν δεδομένων. Ἡ θέση του εἶναι ἐπομένως κατ' ἀρχὴν ἐσφαλμένη. Τὰ χρησιμοποιούμενα μέσα γιὰ τὴν ἐπίτευξί του μπορεῖ νᾶναι εὔστοχα, εὔστοχα μὲ τὴν σημασία ὅτι θᾶσαν ὀρθά, ἂν δὲν πλανώμεθα ὡς πρὸς τὴν θέση τοῦ σκοποῦ. Μποροῦν ὅμως νᾶναι καὶ ἀνήθικα καὶ νὰ τὰ ἐκλέγουμε μὲ ἐπίγνωση ὅτι εἶναι τέτοια πρὸς χίριον τοῦ σκοποῦ, ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει περισσότερο ἀπὸ τὰ μοναδικὰ μέσα ποὺ ἔχουμε στὴ διάθεσή μας γιὰ τὴν πραγματοποίησιν τοῦ σκοποῦ. Μιὰ τέτοια πράξη θὰ τὴν χαρακτηρίσουμε ὅτι εἶναι ἠθικὴ ὡς πρὸς τὴν προαίρεση, ἀλλ' ἄστοχη ὡς πρὸς τὴν ὀρθὴ θέση τοῦ σκοποῦ. Τὰ μέσα πάλιν θὰ τὰ κρίνουμε ὡς ἀνήθικα παρ' ὅλο ὅτι ἐξυπηρετοῦν ἓναν ἠθικὸ σκοπὸ, εὔστοχα δὲ μόνον ἀπὸ τὴν ἀποψη ὅτι θᾶσαν ὀρθά, ἂν δὲν παρερμηνεύαμε τὰ πραγματικὰ δεδομένα.¹⁾

Ἄφοῦ λοιπὸν μποροῦμε νὰ κρίνουμε κάθε πράξη ὡς πρὸς τὰ μέσα καὶ τὸ σκοπὸ καὶ τὴν ὀρθότητα καὶ τὴν ἠθικότητά της, ἔπεται ὅτι οἱ δυνατὲς περιπτώσεις εἶναι συνολικῶς 16, ἀπ' τὶς ὁποῖες 8 μποροῦν νὰ λέγονται ἠθικὲς καὶ ἄλλες 8 ἀνήθικες πράξεις.

1) Καθὼς ἐνθυμεῖται ὁ ἀναγνώστης διακρίναμε τὰ μέσα ποὺ εἶναι ἄστοχα κατ' ἐαυτιὰ, ἀπὸ τὰ μέσα ποὺ εἶναι ἄστοχα ὡς πρὸς τὸ σκοπὸ Α, ἀλλὰ θὰ ἦσαν εὔστοχα ἂν ἐπιδιώκονταν ὁ σκοπὸς Β.

Α'. "Όταν ο σκοπός είναι ηθικός :

- 1) ηθικός σκοπός, ὀρθῶς τεθείς — μέσα ηθικά και εὔστοχα
- 2) » » , » » — » » , ἀλλ' ἄστοχα
- 3) » » , » » — » ἀνήθικα, » εὔστοχα
- 4) » » , » » — » » » ἄστοχα
- 5) » » , κακῶς τεθείς — μέσα ηθικά¹⁾ και εὔστοχα²⁾
- 6) » » , » » — » » , ἀλλ' ἄστοχα
- 7) » » , » » — » ἀνήθικα, » εὔστοχα
- 8) » » , » » — » » , » ἄστοχα.

Β'. "Όταν ο σκοπός είναι ἀνήθικος : Τότε προκύπτουν ἄλλες ἀνάλογες πρὸς τὶς 8 παραπάνω περιπτώσεις.

Οἱ περιπτώσεις αὐτές, δὲν τὸ κρύβουμε, φαίνονται κάπως ἐξεζητημένες. Ἡ ἐντύπωση αὐτὴ δημιουργεῖται ἀπὸ τὸν περιληπτικὸ τρόπο, μὲ τὸν ὁποῖο χαρακτηρίζουμε τὶς περιπτώσεις αὐτές. Γι' αὐτὸ μόνον ἔαν μὲ λίγη καλὴ διάθεση και μὲ κάποια εὐρύτητα και ἐλαστικότητα θελήσουμε νὰ τὶς ἐξετάσουμε, θὰ τὶς ἀντιληφθοῦμε σὰν διάφορες διακεκριμένες κατηγορίες. Ἔτσι ἀναλύσαμε στὴν προηγούμενη παράγραφο τὴν ὀγδόη περίπτωση και ἐδείξαμε κάτω ἀπὸ ποιὲς συνθήκες εἶναι δυνατὴ. Οἱ περιπτώσεις 3, 4, 6 και 8 εἶναι οἱ γνωστὲς περιπτώσεις, ὅπου ἕνας ηθικὸς σκοπὸς ἀγιάζει τὰ ἀνήθικα μέσα. Οἱ περιπτώσεις αὐτὲς διακρίνονται μεταξύ των ἀπὸ τὴν ὀρθότητα ἢ τὴν πλάνη ὡς πρὸς τὴ θέση τῶν σκοπῶν ἢ τὴν ἐκλογή τῶν μέσων. Ἀντίστοιχες εἶναι οἱ περιπτώσεις, ποὺ ἂν τὶς καταχωρούσαμε παρὰ πάνω μὲ τὴν ἴδια σειρά τῶν πρώτων ὀκτώ, θὰ τὶς σημειώναμε μὲ τοὺς ἀριθμοὺς 11, 12, 15 και 16. Οἱ περιπτώσεις αὐτὲς θάχαν γιὰ διακριτικὸ γνώρισμα ὅτι ἕνας ἀνήθικος σκοπὸς (ὀρθὸς ἢ ἐσφαλμένος) ἐπιδιώκεται μὲ μέσα ηθικά, δηλ. μὲ μέσα, ποὺ ἂν κριθοῦν καθ' ἑαυτὰ δὲν εἶναι ἀνήθικα ἢ μπορεῖ και νὰ εἶναι νόμιμα. Πρὶν ὅμως ἐκθέσουμε, πῶς πρέπει νὰ κρίνονται οἱ περιπτώσεις αὐτές, θ' ἀσχοληθοῦμε μὲ τὸ πρόβλημα : κατὰ πόσον πραγματικὰ ὁ σκοπὸς ἀγιάζει τὰ μέσα και κάτω ἀπὸ ποιὲς προϋποθέσεις.

1) Δηλ. ὄχι ἀνήθικα, μπορεῖ νὰναι και νόμιμα.

2) Ποὺ θάσαν εὔστοχα ἂν δὲν ἀπατώμαστε ὡς πρὸς τὸν σκοπὸν.

Πρῶτα ἀπ' ὅλα πρέπει νὰ ποῦμε ὅτι ἡ ἀγαθὴ προαίρεση δὲν θίγεται ἀπὸ τὴν εὐστοχία ἢ τὴν ἀστοχία μιᾶς πράξης. Τὰ ἀποτελέσματά της δὲν μποροῦν πάντοτε νὰ προβλεφθοῦν. Ἀντιθέτως ἡ προαίρεση καὶ ἡ προμελέτη ἐξαρτῶνται πάντοτε ἀπὸ μᾶς τοὺς ἴδιους. Ἐμεῖς προαιρούμεθα καὶ μεῖς προμελετοῦμε καὶ ἀπὸ μᾶς ἐξαρτᾶται ἡ τέλεση καὶ ἡ μὴ τέλεση μιᾶς πράξης, καθὼς καὶ ἡ ἐκλογή τῶν τέτοιων ἢ τῶν ἄλλων μέσων κ.ο.κ. Γι' αὐτὸ καὶ ὁ δικαστὴς κρίνει τὶς πράξεις ὄχι μόνον ἀναφορικὰ μὲ τ' ἀποτελέσματά των, ἀλλὰ καὶ ὡς πρὸς τὴν προαίρεση καὶ τὴν ψυχικὴ διάθεση ἐκείνου ποὺ τὶς ἐξετέλεσε (σύγκριση, ἀναβρασιμὸς ψυχῆς κ.λ.π).

Αὐτὸ ὅμως δὲν σημαίνει ὅτι ἡ ἀγαθὴ προαίρεση μπορεῖ ν' ἀδιαφορῇ γιὰ τὸ εὐστοχο ἢ τὸ ἀστοχο μιᾶς πράξης. Προαίρεση χωρὶς ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν ἐπίτευξη τοῦ προαιρούμενου δὲν νοεῖται πιά ὡς ἀγαθὴ προαίρεση, γιατί ἐκεῖνο ποὺ κατ' ἀνάγκη νὰ λείπη ἀπ' αὐτὴν θὰ εἶναι τὸ συναίσθημα τῆς ὑποχρέωσης. Γι' αὐτὸ ἔχει ὀρθὰ λεχθῆ ὅτι μὲ καλὲς προθέσεις εἶναι στρωμένη καὶ ἡ κόλαση. Ἀγαθὴ πρόθεση καὶ προαίρεση μ' αὐτὴ τὴ σημασία χαρακτηρίζουν μᾶλλον περιπτώσεις, ὅπου οὔτε πρόθεση οὔτε προαίρεση ὑπῆρχεν. Οἱ ἀρνητικὲς ἐκφράσεις: «δὲν εἶχα τὴν πρόθεση νὰ σὲ βλάψω ἢ δὲν ἔκαμα αὐτὸ ἀπὸ κακὴ πρόθεση» εἶναι ὀρθότερες, παρὰ νὰ ὑποστηρίξη κανεὶς ἐκεῖ καλὴν πρόθεση ὅπου οὐδέποτε ὑπῆρχε.

Ἐὰν λοιπὸν τ' ἀποτελέσματα μιᾶς πράξης δὲν μποροῦν ν' ἀφίσουν ἀδιάφορο τὸ πραγματικῶς ἀγαθῶς διακείμενο πρόσωπο, πόσο πῶ στενὸς πρέπει νὰναι ὁ σύνδεσμος τῆς προαίρεσης πρὸς τὴν ἐκλογή τῶν μέσων. Γιατὶ ἂν ὁ σκοπὸς εἶναι τὸ πρῶτο πράγμα ποὺ συλλαμβάνεται στὸ στάδιο τῆς προαίρεσης, τὸ ἀμέσως ἐπόμενο βῆμα εἶναι ἡ προμελέτη τῶν μέσων. Εἶναι λοιπὸν ἀδύνατο νὰ ἐνδιαφέρεται κανεὶς γιὰ τὴν ἐπικράτηση τῆς ἠθικῆς καὶ νὰ ἀδιαφορῇ τελείως γιὰ τὴν ἠθικότητα τῶν μέσων!

Ἀπὸ τὴν αὐστηρὴ λοιπὸν ἠθικὴ ἀποψη ὀφείλουν τὰ μέσα νὰ μὴν ὑστεροῦν σὲ ἠθικότητα ἀπὸ τὸ σκοπὸ. Ἡ πράξη εἶναι ἓνα ὅλο, μεσ' αὐτὸ ὁποῖο ὁ σκοπὸς δὲν εἶναι κάτι τὸ ὑπερκείμενο καὶ ἀνεξάρτητο ἀπὸ τὰ μέσα. Ἀντιθέτως μάλιστα ὁ σκοπὸς βρίσκεται σὲ τόσο στενὴ σχέση

πρὸς αὐτά, ὥστε μόνον καθαυτὰ ἅγια μέσα μποροῦν νὰ ὑπηρετοῦν ἓνα σκοπὸ ἅγιον.

Καὶ ὅμως ἡ σκοπιμότητα ἐπιβάλλει συχνὰ τὴν χρησιμοποίηση ἀπὸ μέσα, ποὺ ἠθικῶς εἶναι ἐπιλήψιμα. Ὅμοια ἡ σπουδαιότης ἑνὸς σκοποῦ μπορεῖ νὰ μᾶς μαγνητίσῃ τόσο, ὥστε νὰ μὴν προσέξουμε τὴν ἠθικότητα ἢ τὴ νομιμότητα τῶν μέσων. Καὶ ἡ ἐπιτακτικὴ ἀνάγκη γιὰ μιὰ ἄμεση ἐπέμβασὶ μᾶς ὑπερνικᾷ καμμιά φορὰ τοὺς ἠθικοὺς ἐνδοιασμούς μας. Τὸ νὰ φρονεῦσῃς ἓνα ληστὴ εἶναι συχνὰ τὸ μόνον μέσο γιὰ νὰ σώσῃς τὴ ζωὴ σου ἢ τὴν ὑπαρξὴ ἄλλου προσώπου. Προκειμένου νὰ ὑπερισχύσῃ τὸ κακὸ ἐπιβάλλεται, ὅταν δὲν ὑπάρχουν ἄλλα μέσα πρόχειρα, νὰ κτυπηθῇ τὸ κακὸ μὲ τὸ κακό, καὶ τὸ ἄδικο μὲ τὸ ἄδικο.

Φαίνεται λοιπὸν ὅτι πραγματικὰ ὁ σκοπὸς ἀγιάζει τὰ μέσα. Ὁρθότερο εἶναι ἴσως, ἂν ποῦμε, ὅτι τὰ δικαιολογεῖ ἐνίοτε. Ἀλλὰ καὶ αὐτὸ ἐξαρτᾶται, ἀπὸ τὸ κατὰ πόσον τὸ καλὸ ποὺ ἐπιδιώκουμε εἶναι ἀσυγκρίτως ἀνώτερο ἀπ' τὸ κακὸ ποὺ ἐξ αἰτίας του δημιουργοῦμε. Ἡ σπουδαιότης τοῦ σκοποῦ ἐξαγοράζει, σὰν νὰ ποῦμε, τὴ ζημίαν ποὺ προξενεῖ τὸ μέσο. Ἡ ζημία αὕτη ὅμως δὲν δικαιολογεῖται ποτέ, ὅταν τὸ πραγματοποιούμενο ἀγαθὸ δὲν ἤμπορεῖ νὰ τὴν ἀντισταθμίσῃ.

Ὁ σκοπὸς μπορεῖ λοιπὸν ν' ἀγιάζῃ κάπως καὶ κάποτε τὰ μέσα, ἀρκεῖ μόνον ὁ σκοπὸς νὰ μὴ χρησιμοποιοῦνθῇ ὡς μέσο γιὰ νὰ γίνουν τὰ μέσα σκοποί.

Ἡ πράξις πρέπει δηλ. νὰ κρίνεται ὡς σύνολο καὶ ὄχι μονάχα ὡς πρὸς τὰ μέσα ἢ τὸ σκοπὸ. Ἡ προαίρεση τὴ διέπει σ' ὅλη της τὴν ἔκταση καὶ οἱ εἰδικὲς συνθήκες ποὺ συντρέχουν καθορίζουν τὴ σκοπιμότητά της. Κάθε μεταβολὴ στὴν προαίρεση σημαίνει ἀναγκαστικῶς καὶ μιὰ μεταβολὴ στὸ ὄλο ποιὸ τῆς πράξεως. Καὶ ὁ ἀγαθότερος σκοπὸς χάνει χωρὶς τὴν καλὴ προαίρεση τὴν ἀξία του.¹⁾ Γι' αὐτὸ ἡ ψυχρὴ σκέψη ὅτι ὁ σκοπὸς ἀγιάζει τὰ μέσα, γιὰ νὰ δικαιολογηθῇ ἡ ἐκτέλεσή του, εἶναι ἤδη μιὰ σκέψη διαβολικὴ, ποὺ δὲν πηγάζει ἀπὸ ἀγαθὴ προαίρεση. Συνήθως στὶς περιπτώσεις αὐτὲς ὁ σκοπὸς δὲν εἶναι παρὰ ἓνα πρόσχημα γιὰ νὰ συγκαλυφθοῦν τὰ μέσα. Ὁ λεγόμενος σκοπὸς ἀπο-

1) Ὁ παράγων τῆς προαίρεσης περιπλέκει ἔτσι τὶς 16 περιπτώσεις, ποὺ ἀναφέραμε, ἀκόμη περισσότερο, γιατί ὁ καλὸς σκοπὸς μπορεῖ νὰ πηγάζῃ ἀπὸ κακὴ προαίρεση, ὅπως καὶ αὕτη μπορεῖ νὰ θέτῃ καλοὺς σκοπούς.

βαίνει μέσον ἀπάτης, τὸ δὲ μέσον εἶναι ὁ οὐσιαστικός, ἀλλὰ καμουφλαρισμένος σκοπός. Ὅμοια ἢ ἐπιδίωξη ἀπὸ ἓναν σκοπὸ ἀνήθικον με μέσα ἠθικὰ (περίπτωση 11 κ.τ.λ.) ἀποβλέπει εἴτε στὴν ἐξαπάτηση, εἴτε ὀφείλεται στὸ ὅτι τὰ ἠθικὰ αὐτὰ μέσα εἶναι τὰ μόνα πρόσφορα ἢ πρόχειρα. Ὡς πρὸς τὴν προαίρεση ἐξεταζόμενα εἶναι τὰ μέσα αὐτὰ ἀνήθικα, γιατί ὀδηγοῦν σὲ σκοπὸ ἀνήθικο. Ἠθικὰ μποροῦν νὰ ὀνομασθοῦν μόνον ἀπ' τὴν ἀποψη ὅτι καθ' ἑαυτὰ δὲν εἶναι ἀνήθικα ἢ ὅτι θὰ μποροῦσαν νὰ χρησιμεύσουν γιὰ τὴν ἐπίτευξη ἠθικοῦ σκοποῦ. Ὅπως δηλ. σ' ὠρισμένες περιπτώσεις τὸ ἀνήθικο μέσο ἠθικοποιεῖται με τὸν ἠθικὸ σκοπὸ, ἔτσι καὶ τὸ ἠθικὸ μέσο γίνεται—πάντοτε ὅμως—ἀνήθικο ἐξ αἰτίας τοῦ ἀνήθικου σκοποῦ.

III

Δὲν ἀρκεῖ μιὰ πράξη νὰναι σκόπιμη γιὰ νὰναι ἐκτελεστέα, ὅπως δὲν ἀρκεῖ νὰναι ἠθικὴ γιὰ νὰναι πραγματοποιήσιμη. Ἡ ἠθικότητα δὲν εἶναι ἐφικτὴ χωρὶς τὴ σκοπιμότητα, ἀλλὰ καὶ ἡ τελευταία δὲν εἶναι κριτήριον τῆς πρώτης. Γιατί ἡ πράξη δὲν κρίνεται μονάχα ὡς πρὸς τὴ σκοπιμότητά της, ἀλλὰ καὶ σχετικὰ με τὸ σκοπὸ της. Ἡ ἔννοια ὅμως τοῦ σκοποῦ δὲ πρέπει νὰ συγκρίζεται με τὴν ἔννοια τῆς σκοπιμότητας, ἢ ὁποῖα ἀφορᾷ μόνον τὴν ὀρθὴ θέση, ἐκλογή καὶ ἐκτίμηση τῶν σκοπῶν, τῶν μέσων καὶ τῶν συνθηκῶν, δὲν εἶναι ὅμως καὶ κριτήριον αὐτῶν τῶν ἰδίων τῶν σκοπῶν, τῆς ἀξίας των καὶ τῆς ἱεραρχίας των.

Ἴσως ἀπὸ τὴ σκοπιὰ αὐτὴ μπορεῖ νὰ ἐρμηνευθῇ καὶ τὸ γεγονός τῆς ἠθικῆς πλάνης, ποὺ δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι δυνατὴ, ἐφ' ὅσον ἡ γνώση γιὰ τὸ καλὸ καὶ τὸ κακὸ εἶναι γνώση διαισθητικὴ καὶ ἐκ τῶν προτέρων, ἀσχέτως ἂν κατακτᾶται προοδευτικά, ὅπως τόσες ἄλλες ἐκ τῶν προτέρων γνώσεις.

Ἡ ἠθικὴ πλάνη ὀφείλεται ὅσο καὶ ἡ θεωρητικὴ πλάνη εἰς τὴν σφαιερὴ συσχέτιση τῶν a priori δεδομένων πρὸς τὰ πραγματικὰ γεγονότα. Ἡ σύγκριση αὐτὴ, ποὺ μπορεῖ νὰ προκληθῇ καὶ ἀπὸ τὴ διατάραξη τῆς ψυχῆς καὶ ἀπὸ τὶς ἄλογες ὁρμές καὶ ἀπὸ τὰ πάθη, εἶναι δυνατὴ καὶ σὲ ὀμαλὲς καὶ ἤρεμες ψυχικὲς καταστάσεις. Τότε ὅμως γεννᾶται ἀπὸ τὴν παρερμηνεία τῶν πραγματικῶν συνθηκῶν καὶ ὄρων, σπανιώτερα δὲ ἀπ' τὴν παρανόηση αὐτοῦ τοῦ ἴδιου τοῦ καθαροῦ πε-

ριεχομένου τῶν ἄξιῶν. Ὅταν αὐτὲς προσφέρονται στὸ ἠθικὸ συνειδὸς χωρὶς ὑλικὴ ἐπιβάρυνση, χωρὶς τὴν ἄμεση πρὸς τὴν ἐμπειρία ἀναφορὰ, ἢ δυνατότητα τῆς πλάνης ἐξουδετερώνεται ὀλοκληρωτικά. Σ' αὐτὸ συνίσταται καὶ ὁ σκοπὸς καὶ ἡ τέχνη τοῦ μύθου, τοῦ παραμυθιοῦ, τοῦ μυθιστορήματος: ὅτι συλλαμβάνει καὶ ἀπομονώνει μεσ' ἀπὸ τὸ χάος τῶν ἐντυπώσεων τὸ καθαρὸ νόημα μιᾶς πράξης, ἐνὸς ἥρωα, ἐνὸς καθήκοντος. Ἡ ἀφαίρεση αὐτὴ ἀπὸ τὰ πραγματικὰ γεγονότα ἐπιτρέπει καὶ στὸ παιδί ἀκόμη νὰ διακρίνη μέσα στὴν εἰδικὴ περίπτωσι τὸ καλὸ ἀπ' τὸ κακόν, τὸ σωστὸ ἀπὸ τὸ σφάλμα, τὸ ὡραῖο ἀπὸ τὸ ἀσχημὸ, παρ' ὅλο ὅτι τὸ παιδί εἶναι ἀνίκανο νὰ νοιώσῃ καὶ νὰ ἐμβαθύνῃ στὴν οὐσίαν τῶν πραγμάτων. Ξέρει τί εἶναι καλὸ ἢ κακόν, ἀλλὰ δὲν εἶναι σὲ θέσιν νὰ τὸ ἀναγνωρίσῃ μεσ' ἰσὰ ἐμπειρικὰ δεδομένα ἐξ αἰτίας τῆς πολυειδίας των καὶ τῆς περιπλοκῆς καὶ τῆς σχέσης πρὸς ἄλλα γεγονότα καὶ πράγματα, πού δὲν ἐκφράζουν τὸ καθαρὸ ἀξιολογικὸ νόημα ἔστω καὶ συμβολικά.

Ὅπως ἡ λογικὴ πλάνη, παρὰ τίς ἀπὸ τὴν ἀρχὴς τῆς γνώσεως, εἶναι δυνατὴ ἐξ αἰτίας τῆς ὑπαγωγῆς ἐνὸς συγκεκριμένου γεγονότος ἢ πράγματος κάτω ἀπὸ μία γενικὴ ἔννοια, πού αὐτὴ καθ' ἑαυτὴν μπορεῖ νὰ νοεῖται ὀρθῶς καὶ καθαρὰ, ἀλλὰ πού δὲν βρῖσκεται σὲ καμμιά λογικὴ ἢ πραγματικὴ σχέση πρὸς τὸ συγκεκριμένο δεδομένο, ἔτσι συχνότατα ὀδηγῶν ἢ μὴ ὀρθῆ ἀντίληψη τῶν πραγματικῶν ὑφισταμένων συνθηκῶν στὴν ἀβεβαιότητα ἢ καὶ στὴν πλάνη γιὰ τὴν ἀνταποκρινόμενη στὴν περίπτωσι αὐτὴ ἀξία καὶ ἐπομένως στὴν ἀβεβαιότητα, γιὰ τὴν τηρητέα στάσι καὶ τὸ πρακτέον. Στὴν ἐσφαλμένη σύνδεσι ἀξιολογικῶν δεδομένων πρὸς τὰ πραγματικὰ ὀφείλονται καὶ ὅλες οἱ πλᾶνες, στίς ὁποῖες πέφτει ὁ μέγας τραγικοκωμικὸς ἥρωας Δὸν Κιχώτης. Ἡ θαρραλέα καὶ εὐγενικὰ καρδιά του πάλ्लεται καὶ ἡ ψυχὴ του ἀναστατώνεται μπροστὰ σὲ κάθε ἀδικία πού ἀντιμετωπίζει. Ποτὲ δὲν πλανᾶται ὡς πρὸς τίς ἀξίες. Ὅρθῶς τὸ βιοῖ καὶ θέτει τὴν ὑπαρξή του στὴν διάθεσι τοῦ ὑπέρτερου καθήκοντος. Ἡ ἥρωικὴ διαγωγὴ του εἶναι πάντοτε συνεπὴς πρὸς τὰ ὑψηλὰ ἰδεώδη του καὶ τὴ φωνὴ τῆς συνείδησός του. Δὲν ἀπατᾶται ὡς πρὸς τίς ἀξίες, ἀλλὰ ὡς πρὸς τὴ συσχέτισι τῶν ἀξιολογικῶν δεδομένων πρὸς τὴν ἐκ μέρους του παρερμηνευομένη πραγματικότητα. Ἡ ὀρθὴ βίωσι τοῦ ἠθικοῦ sic δὲν ἀντα-

ποκρίνεται πρὸς τὸ συγκεκριμένο *Hic et nunc*. Μεταξὺ τοῦ ἀξιολογικοῦ *a priori* καὶ τοῦ ἠθικοῦ *a posteriori* λείπει ὁ ἀναγκαῖος λογικὸς σύνδεσμος:

Οἱ ἐκ τῶν ὑστέρων ἐπιβεβαιούμενες αὐτὲς ἠθικὲς πλᾶνες διαφέρουν ἀπὸ τῆς πλᾶνης ποὺ ὀφείλονται στὴν ἄγνοια ἰδίως τῶν ἀνωτέρων ἀξιῶν ἢ καὶ μῖς δλόκληρης τάξης αὐτῶν καὶ οἱ ὁποῖες ἀποκαλύπτονται στὸν ἄνθρωπο μόνο μὲ τὴν παιδεία ἢ μὲ τὴ διαίσθηση καὶ τὴ θεία χάρη. Οἱ πλᾶνες αὐτὲς εἶναι συγχωρητέες, γιὰτὶ ἐκεῖνοι ποὺ τῆς διαπράττουν «οὐκ οἶδασι τί ποιοῦσιν». Ἄλλὰ καὶ στὸ καθημερινό μας βίον δὲν ξέρουμε πάντοτε τί κάνουμε. Συνήθως λείπει ὁ ἀπαιτούμενος καιρὸς, ἡ ἡρεμία τοῦ πνεύματος καὶ τῆς ψυχῆς γιὰ νὰ διακρίνουμε τὴν ἀξία, νὰ διαβιάσουμε μέσα στὴν καρδιὰ τοῦ ἄλλου, γιὰ ν' ἀντιληφθοῦμε τὴν ἱεραρχία καὶ γιὰ νὰ κάμουμε τὸ πρέπον. Μὲ σβυσμένο τὸ ἐσωτερικὸ φῶς τῆς διαίσθησης ὁρμώμεθα ἀπὸ τὰ *a posteriori* ἠθικὰ δεδομένα, ἀπὸ τὴν ἠθικὴ μας πεῖρα καὶ τῆς ἀναιτιολόγητες ἐπιταγὲς τῆς παράδοσης. Καὶ παρ' ὅλη αὐτὴ τὴν ἠθικὴ ἀφέλεια καταφέρνουν οἱ περισσότεροι ἄνθρωποι νὰ ἔχουν ἀσφαλέστερες καὶ ὑγιέστερες κρίσεις καὶ γνῶμες ἀπὸ τοὺς ἀπειροὺς φιλοσόφους ἢ τοὺς ἠθικολόγους Δὸν Κιχῶτας.

Ἡ καθαυτὴ ἠθικὴ καὶ ἡ θεωρητικὴ γνώση γιὰ τὴ διάταξη καὶ τὴ διάρθρωση τοῦ ἀξιολογικοῦ κόσμου δὲν ἀξίζουν περισσότερο ἀπὸ τὴν ἠθικὴ πεῖρα καὶ ἐφαρμογή. Τί ἀξίζει ἡ γνώση, χωρὶς τὸ ἦθος, τί τὸ ἦθος, χωρὶς τὴν πράξη; Γι' αὐτὸ ἀποτελοῦν ἡ ἠθικότητα καὶ ἡ σκοπιμότητα μιὰ στενὴ συνάρτηση. Ἐνῶ ἡ σκόπιμη πράξη μπορεῖ νὰ εἶναι καὶ ἠθικῶς ἀδιάφορη, ἡ ἠθικὴ πράξη ὀφείλει γιὰ νὰ εἶναι ἀποτελεσματικὴ νὰ εἶναι καὶ σκόπιμη. Ἐξαίρεση φαίνεται ὅτι ἀποτελοῦν οἱ ἡρωϊκὲς πράξεις, ὅταν καταλήγουν πρὸς χάριν τοῦ ἱεροῦ σκοποῦ στὴ θυσία τοῦ ἥρωα, ἔστω καὶ ἂν ἡ θυσία αὐτὴ ἀποβαίνῃ ἀκαρπὴ καὶ μάταιη. Στὴν περίπτωση αὐτὴ θυσιάζεται ἡ σκοπιμότητα στὸ βωμὸ τῆς ἠθικότητας. Πρὸς χάριν τοῦ ἀνώτερου σκοποῦ θυσιάζεται ἡ ἀπλὴ σκοπιμότητα. Ἐὰν ἀπέφυγε κανεὶς τὴ θυσία αὐτὴ, δὲν θὰ ἀπέβλεπε στὴ διατήρηση τῆς ἠθικῆς, ἀλλὰ μόνον τῆς φυσικῆς ὑπόστασης τοῦ προσώπου του. Ἔτσι μετατοπίζεται βέβαια ἡ σκοπιμότητα καὶ ἀφορᾷ πιά ἄλλο ἀνώτερο σκοπὸ, ὡς πρὸς τὸν ὁποῖον μπορεῖ πράγματι ν' ἀποτελῇ τὴν ὀρθότερη ἐκλογή. Ἄλλὰ καὶ αὐτὴ δικαιολο-

γεῖται μόνον, ἐφ' ὅσον ὁ ἡρωϊσμός καὶ ἡ θυσία ἀποτελοῦν τὴν ὑστατὴ ἠθικὴ προσπάθεια γιὰ τὴν ἐπίτευξιν τοῦ ἀντικειμενικοῦ σκοποῦ. Γιατὶ ἄλλως δὲν θὰ ὑπῆρχε καὶ μεγάλη διαφορὰ μεταξὺ ἐπιπολαιότητος καὶ ἡρωϊσμοῦ. Ἐὰν δηλ. εἶναι ἡρωϊσμός νὰ ὑπερασπίσῃ κανεὶς ὡς τὸ τέλος τὴ θέσιν ποὺ τοῦ ἐνεπιστεύθησαν, ἀντιθέτως εἶναι ἐπιπολαιότης νὰ ἐντεθῆ ἀκάλυπτος στὰ πυρὰ τοῦ ἐχθροῦ. Ἔτσι θὰ χανόνταν καὶ κάθε ἐλπίδα ὅτι ἐμμένοντας κανεὶς στὴ θέσιν τοῦ θὰ τὴν ὑπεράσπιζε ἴσως καὶ ἀποτελεσματικά. Γι' αὐτὸ δὲν θὰ ποῦμε καὶ τὰ κατορθώματα τοῦ ἐπιπολαίου ἡρωϊκά. Ἄν τὸν βοήθησεν ἡ τύχη, αὐτὸ δὲν τὸν κάνει ἀκόμη στὰ μάτια μας ἥρωα.

Η ΦΡΟΝΗΣΗ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗ

Ὁ συνδυασμός ἠθικότητας καὶ σκοπιμότητας.

Ὁ Ἀριστοτέλης διακρίνει δύο μέρη τῆς ψυχῆς: τὸ λογικὸ καὶ τὸ ἄλογο ἢ τὴ διάνοια καὶ τὶς ὁρέξεις. Ἡ διάνοια πάλι, ἀναλόγως μετὰ τὸ εἶδος τοῦ ἀντικειμένου ποὺ ἀπασχολεῖται, εἶναι θεωρητικὴ ἢ πρακτικὴ. Καὶ ἡ μὲν θεωρητικὴ γνώση ἔχει ὡς ἀντικείμενα «τὰ κατ' ἀνάγκην ὄντα». Ἡ δὲ πρακτικὴ διάνοια ἀναφέρεται στὶς ὁρέξεις καὶ στὶς προαιρέσεις καὶ εἶναι ὁ λόγος ὁ σκόπιμος, ποὺ στρέφεται πρὸς ὅσα πράγματα ἐνδέχεται νὰ συμβοῦν. Μποροῦμε λοιπὸν νὰ ποῦμε ὅτι ἡ προαίρεση εἶναι ὁρεκτικὸς νοῦς ἢ ὄρεξις διανοητικὴ. Πραγματικὰ δὲ οἱ ὁρέξεις φέρνονται σὰν τὶς θεωρητικὲς ἀποφάνσεις. Ὅτι δηλ. εἶναι γιὰ τὴ διάνοια τὸ ναὶ καὶ τὸ ὄχι, τὸ ἴδιο εἶναι γιὰ τὴν ὄρεξιν ἢ ἐπιδίωξιν καὶ ἡ ἀποστροφή: «ἔστι δ' ὅπερ ἐν διανοίᾳ κατάρσεις καὶ ἀπόψεις τοῦτ' ἐν ὁρέξει δῖωξις καὶ φυγή». Ἐπειδὴ λοιπὸν ἡ ἠθικὴ ἀρετὴ εἶναι «ἕξις προαιρετικὴ, ἡ δὲ προαιρέσεις ὄρεξις βουλευτικὴ», γι' αὐτὸ ὅσα ὁ ὀρθὸς λόγος τὰ παραδέχεται ὡς ἀληθῆ, πρέπει νὰ τὰ ἐπιδιώκῃ ἢ ἐπιθυμῆ: «τὰ αὐτὰ τὸν μὲν φάναι, τὴν δὲ διώκειν» μετὰ τὴν προϋπόθεσιν ὅτι ἡ ἐπιθυμία στρέφεται πρὸς τὸ ἀξιόλογο καὶ ἐνδιαφέρεται γιὰ τὴν εὐδόκιμη ἐκτέλεσίν του. «Τοῦ δὲ πρακτικοῦ καὶ διανοητικοῦ (λόγου) ἡ ἀλήθεια ὁμολόγως ἔχουσα τῇ ὁρέξει τῇ ὀρθῇ ἔπεται ὅτι «τὸ εὖ καὶ κακῶς» συνταυτίζεται μετὰ «τ' ἀληθὲς καὶ ψευδές». Ἡ «εὐπραξία» δηλ. δὲν ὑπάρχει χωρὶς διάνοια καὶ ἦθος, χωρὶς αὐτὰ δὲ καὶ χωρὶς ἠθικὴ ἀρετὴ δὲν πρέπει νὰ εἶναι καὶ ἡ προαίρεση.

Ὁ σύνδεσμος αὐτὸς «ἀληθοῦς λόγου», ἤθους καὶ προαίρεσης ἀποτελεῖ τὴν «φρόνησιν». Φρόνιμον ὀνομάσαμεν ἐκεῖνον ποὺ προμελετᾷ τὰ πράγματα. Κανεῖς ὅμως δὲν προμελετᾷ ὅσα ἔχουν πιά συμβεῖ καὶ ἀνάγονται στὸ παρελθὸν ἢ ὅσα δὲν ἐνδέχεται νὰ συμβοῦν, ἀλλὰ προμελετᾷ μόνον ὅσα μέλλουσιν νὰ γίνουσι καὶ εἶναι ἐνδεχόμενα. Κατ' ἀνάγκη λοιπὸν ἡ φρόνησις δὲν εἶναι ἐπιστήμη, ἀφοῦ ἡ τελευταία στρέφεται γύρω ἀπὸ τὰ «κατ' ἀνάγκη ὄντα». Ἀλλὰ καὶ τέχνη δὲν εἶναι, γιατί φρόνιμον ἀκριβῶς λέγομεν ἐκεῖνον ποὺ προμελετᾷ καλῶς τὰ πράγματα, ὥς ποὺ νὰ ἐπιτύχῃ ἕνα ἀξιόλογο ἀποτέλεσμα, ἂν καὶ δὲν ὑπάρχῃ περὶ αὐτοῦ τέχνη. «Λείπεται ἄρα αὐτὴν εἶναι ἕξιν ἀληθῆ μετὰ λόγου, πρακτικὴν περὶ τὰ ἀνθρώπων ἀγαθὰ καὶ κακὰ» καὶ κατὰ συνέπειαν φαίνεται ὅτι ἰδιότης τοῦ φρονίμου εἶναι «τὸ δύνασθαι καλῶς βουλευσασθαι περὶ τὰ αὐτῶν ἀγαθὰ καὶ συμφέροντα, οὐ κατὰ μέρος.... ἀλλὰ ποῖα πρὸς τὸ εὖ ζῆν ὅλον».

Ἡ φρόνησις εἶναι λοιπὸν «ἕξις» καὶ ἕξις ἀπαραίτητη γιὰ τὸν ἄνθρωπο, γιατί οἱ ἀρχαὶ ποὺ διέπουν τὸ ἦθος τοῦ δὲν ἰσχύουν μὲ τὸν αὐτὸν ἀναγκαῖον τρόπο, μὲ τὸν ὁποῖον ἰσχύουν οἱ λογικὲς ἢ φυσικὲς ἀρχαί. Γιατὶ δὲν καταστρέφεται οὔτε διαστρέφεται ἀπὸ τὴν ἡδονὴ ἢ τὴ λύπη ἢ γνῶσις: ὅτι «οἱ γωνιῆς κάθε τριγώνου εἶναι ἴσες μὲ δύο ὀρθές», ἀλλὰ διαστρέφονται οἱ ἀρχαί, ποὺ πρέπει νὰ διέπουν τὴν ὀρθὴν ἐκτέλεσιν τῶν πράξεων. «Αἱ μὲν γὰρ ἀρχαὶ τῶν πρακτῶν τὸ οὐ ἕνεκα τὰ πρακτὰ», στὸν διαφθαρμένον ὅμως ἀπὸ τὴν ἡδονὴ ἢ τὴ λύπη δὲν φανερώνεται ἡ ἀρχή. «Ἔστι γὰρ ἡ κακία φθαρτικὴ ἀρχῆς».

Τὸ ὅτι ἡ φρόνησις στρέφεται γύρω ἀπὸ τὰ ἀνθρώπινα ἀγαθὰ, αὐτὸ τὴν ξεχωρίζει καὶ ἀπὸ τὴν σοφίαν. Γι' αὐτὸ λέγει ὁ Ἀριστοτέλης, θεωροῦν μὲν τὸν Ἀναξαγόρα καὶ τὸν Θαλῆ καὶ τοὺς ὁμοίους τῶν σοφῶν, ὅχι ὅμως καὶ φρόνιμους, ἀφοῦ τοὺς βλέπουν ὅλοι ὅτι δὲν γνωρίζουν οὔτε καὶ αὐτὰ τὰ ἀτομικὰ τῶν συμφέροντα. Ἡ φρόνησις δὲν στρέφεται λοιπὸν μόνον γύρω ἀπὸ τὰ γενικά, ὅπως ἡ σοφία—«ἐκ τῶν ἀρχῶν εἰδέναι καὶ περὶ τὰς ἀρχὰς ἀληθεύειν»—ἀλλὰ καὶ γύρω ἀπὸ τὰ καθέκαστα: «οὐδ' ἐστὶν ἡ φρόνησις τῶν καθόλου μόνον, ἀλλὰ δεῖ καὶ τὰ καθ' ἕκαστα γνωρίζειν». Γι' αὐτὸ μερικοὶ ἀπὸ τοὺς «οὐκ εἰδότες» εἶναι «πρακτικώτεροι ἐνίων εἰδότεων». Γιατὶ δὲν ὠφελεῖ σέ τίποτε νὰ γνωρίζῃ κανεῖς ὅτι ὑπάρχουν πράγματα ὠφέλιμα καὶ ἐπι-

βλαβῆ, οὔτε ἀκόμη γιατί ὠφελοῦν ἢ γιατί βλάπτουν, ὅταν ἀγνοῖ ποιὰ εἶναι τὰ ὠφέλιμα ἢ τὰ ἐπιβλαβῆ αὐτὰ πράγματα καὶ ὅταν τὰ ἀντικρῦξη δὲν εἶναι σὲ θέση νὰ τὰ ξεχωρίζη. Διακρίνεται λοιπὸν ἡ φρόνηση ἀπὸ τῆ σοφία, ποὺ ἀναφέρεται σὲ ἀξιοθαύμαστα καὶ θεϊκὰ καὶ δύσκολα πράγματα, ἀπ' τὸ ὅτι εἶναι πρακτική. Ἐπίδειξη δὲ εἶναι ὅτι οἱ νέοι γίνονται μὲν μαθηματικοὶ καὶ σοφοί, φρόνιμοι ὅμως δὲν φαίνεται εὐκόλα νὰ γίνονται.

Ἰδιότητες ὅμως ποὺ συντελοῦν στὴ φρόνηση εἶναι ἡ «εὐβουλία», ἡ «σύνεσις», ἡ «γνώμη» καὶ ἡ «δεινότης». Καὶ ἡ μὲν «εὐβουλία» εἶναι «ἡ ὀρθότης ἢ κατὰ τὸ συμφέρον πρὸς τι τέλος, οὗ ἡ φρόνησις ἀληθῆς ἀντίληψις». Ἡ σύνεσις δὲ περιστρέφεται στὰ ἴδια ζητήματα σ' ὅσα καὶ ἡ φρόνηση, ἀπὸ τὴν ὁποία διακρίνεται, κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη πάντοτε, κατὰ τὸ ὅτι ἡ φρόνησις εἶναι «ἐπιτακτικὴ—τί γὰρ δεῖ πράττειν ἢ μή, τὸ τέλος αὐτῆς ἐστίν» — ἐνῶ ἡ σύνεσις εἶναι μόνον «κριτικὴ». Ἡ «γνώμη» πάλι εἶναι ἰδιότητα τοῦ πνεύματος, ποὺ ἀποδίδουμε σήμερα στὸν ὀρθόφρονα καὶ στὸν συμβιβαστικόν: «ἡ δὲ γνώμη ἢ τοῦ ἐπιεικοῦς ἐστὶ κρίσις ὀρθή». Τέλος «ἡ δεινότης» εἶναι μᾶλλον μιὰ δύναμη τοῦ χαρακτήρα καὶ τῆς θέλησης παρὰ τοῦ πνεύματος. «Αὕτη δὲ ἐστὶ τοιαύτη, ὥστε τὰ πρὸς τὸν ὑποτεθέντα σκοπὸν συντείνοντα δύνασθαι ταῦτα πράττειν καὶ τυγχάνειν αὐτῶν. Ἄν μὲν οὖν ὁ σκοπὸς ἦ καλός, ἐπαινετὴ ἐστίν· ἄν δὲ φαῦλος, πανουργία. διὸ καὶ τοὺς φρονίμους δεινοὺς καὶ οὐ πανούργους φημὲν εἶναι. Ἔστι δὲ φρόνησις οὐχ ἡ δύναμις, ἀλλ' οὐκ ἄνευ τῆς δυνάμεως ταύτης».

Εἶναι λοιπὸν φανερό, εἴτε γιὰ τίς φυσικὰς ἀρετὰς πρόκειται εἴτε γιὰ τίς ἐπίκτητες, ὅτι χωρὶς φρόνηση δὲν μποροῦν νὰ ὑπάρξουν. Αὐτὸ παρεπλάγησε καὶ τὸ Σωκράτη, ὁ ὁποῖος «ὅτι μὲν γὰρ φρονήσεως ἦετο εἶναι πάσας τὰς ἀρετὰς ἡμαρτεν. ὅτι δ' οὐκ ἄνευ φρονήσεως, καλῶς ἔλεγε». Γιατί ἡ ἀρετὴ εἶναι κάποια ἕξις συντονισμένη πρὸς τὸν ὀρθὸν λόγον. Δὲν εἶναι λοιπὸν «λόγοι» οἱ ἀρετὰς, ἀλλὰ συνοδεύονται ἀπὸ τὸν λόγον (= μετὰ λόγου). «Οὐ γὰρ μόνον ἢ κατὰ τὸν ὀρθὸν λόγον, ἀλλὰ καὶ ἢ μετὰ τοῦ ὀρθοῦ λόγου ἕξις, ἀρετὴ ἐστίν. ὀρθὸς δὲ λόγος περὶ τῶν τοιούτων ἡ φρόνησις ἐστίν». Χωρὶς αὐτὴ δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ εἶναι πραγματικὰ ἀγαθός, ὅπως δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ εἶναι φρόνιμος χωρὶς τὴν ἠθικὴ ἀρετὴ· «ἢ μὲν γὰρ τὸ τέλος, ἢ δὲ τὰ πρὸς τὸ τέλος ποιεῖ πράττειν».